

Spis treści

Wprowadzenie	7
I Dyskurs fikcyjny – narracja o historii	
Joanna Lekan-Mrzewka	
Jan Augustynowicz wobec I wojny światowej. Uwagi na marginesie lektury <i>Listów z tych czasów</i>	15
Marta Makowska	
<i>Koniec epopei</i> Kazimierza Przerwy-Tetmajera. Poszukiwanie ideału mocy w doświadczeniu historycznego przetomu	27
Aleksandra Kietczykowska	
„Groza widzianego”. Rzeź Ormian – między <i>Choucas</i> Zofii Nałkowskiej a <i>Przedwiośnią</i> Stefana Żeromskiego	41
II Dyskurs dokumentalny i autobiograficzny – opowieść o wojennej codzienności	
s. Wiesława Tomaszewska CR	
Jazłowiecka kronika klasztorna z roku 1914: świadectwo – opowieść – dyskurs	53
Maria Jolanta Olszewska	
Doświadczenie wojennej codzienności – <i>W oblężonym Przemyślu. Kartki dziennika z czasów Wielkiej Wojny (1914–1915)</i> hrabiny Ilki Kunigl Ehrenburg	71
Jacek Rozmus	
Antropologia uzbrojenia i oporządzenia w <i>Pamiętniku żołnierskim sierżanta I-szej Brygady Józefa Piłsudskiego</i> Adolfa Kotarby	101

III Dyskurs eseistyczny – dyskurs o przemianach kulturowych

Urszula Kowalczyk

Wojna jako okoliczność lektury.

**Wokół Rozwoju kultury polskiej w treściwym
zarysie przedstawionego Bronistawa Chlebowskiego** 119

Dorota Kielak

**Diagnoza wojennych przemian kulturowych
w publicystyce literackiej Juliusza Kleinera i Tadeusza Dąbrowskiego** 143

Paweł Kuciński

**Kultura narodowa i etyka. Dzieje doktryn i pojęć
w przedwojennej i wojennej publicystyce Zygmunta Wasilewskiego** 161

Joanna Niewiarowska

**O niektórych aspektach projektu literatury
w czasie wojny – *O nowe drogi dla naszej powieści*
Antoniego Mazanowskiego** 183

IV Biografia pisarza jako „dyskurs” etyczny

Anna M. Szczepan-Wojnarska

**„Piłsudski crushes the enemy”. Kilka uwag
o związkach Josepha Conrada z Polską
w perspektywie I wojny światowej** 203

Agata Zalewska

Wielka Wojna w myśli Stefana Żeromskiego. Prolegomena 225

Indeks osób 255

Wprowadzenie

Literatura polska powstająca w latach Wielkiej Wojny stała się w ciągu ostatnich kilkunastu lat przedmiotem wzmożonych badań, które integrują środowisko humanistów o różnych zainteresowaniach i kompetencjach naukowych. Twórczość literacka towarzysząca przełomowemu w historii Polski momentowi odzyskiwania niepodległości po ponadstuletniej niewoli politycznej, niezależnie od wartości artystycznych, z oczywistych względów wzbudza zainteresowanie tych, którzy chcą poszerzyć perspektywę patrzenia na kształtowanie się odrodzonej w XX w. polskiej państwowości, ale także na fenomen polskiego doświadczenia nowoczesności. Literatura lat I wojny światowej – jako świadectwo „chwili osobliwej” – zarejestrowała bowiem to, co dla tegoż doświadczenia nowoczesności niezwykle ważne, by nie powiedzieć – fundamentalne, zarejestrowała przeżycie zmiany, i to szeroko rozumianej. Stała się świadectwem uczestnictwa w tych wszystkich przeobrażeniach mentalnych, narodowych, kulturowych i cywilizacyjnych, które – z jednej strony – dopełniały i w jakiś sposób finalizowały proces przemian dokonujących się na wielu poziomach europejskiej kultury od ostatniej dekady XIX w. i pozwalały je zobiektywizować, a z drugiej – były konsekwencją wojny światowej, konfliktu zbrojnego prowadzonego na nieznaną dotąd skalę i przynoszącego śmierć milionom ludzi. Czas wojennych przemian i przewartościowań wydaje się kluczowy dla określenia znamion nowoczesności, mimo że pojęcie nowoczesności bardzo wyraźnie ujawniało się już przed wybuchem wojny, dając o sobie znać np. jako kategoria polskiego nacjonalizmu, ale także jako określenie najnowszych zdobyczy techniki i cywilizacji. Literatura zarówno oddająca te procesy, jak i wspomagająca je, tworzona czasem w geście świadomej konfrontacji z całą XIX-wieczną narodową imagologią, urasta do rangi niezwykle istotnego dokumentu pozwalającego na wniknięcie w meandry tejsze kulturowej

nowoczesności. Umożliwia ona przy tym badanie skali ujawniających się w czasie wojny przeżyć nie tylko jako wiernie rejestrująca bieżące wydarzenia, ale przede wszystkim jako przetwarzająca je w różnych literackich dyskursach. Przekonanie o możliwości opisu tekstualnej natury wojennego doświadczenia, rozpatrywanego z perspektywy różnych form pisarstwa (w paradygmacie literatury nowoczesnej zaproponowanym przez Ryszarda Nycza), nie budzi wątpliwości i prowadzi do interesujących wniosków, nieobecnych dotąd w refleksji na temat I wojny światowej. Różnego rodzaju dyskursy, które stały się swoistą „odповідzią” na wyzwania lat 1914–1918, stanowią wielogłosową tonację wojennego doświadczenia. Choć każdy z nich daje właściwy sobie obraz wojny, zgodnie z przyjętymi regułami wypowiedzi, to wszystkie one tworzą złożony akt odczytywania sensu i/lub bezsensu dziejowej burzy. Co więcej, różnorodność formalna tych dyskursów staje się w jakimś sensie także świadectwem potrzeby dialogu w poszukiwaniu właściwego wyrazu dla doświadczenia wojennej traumy; potwierdza, że nie da się jej w pełni oddać za pomocą wyłącznie jednego paradygmatu. Wielość struktur gatunkowych, mnogość sposobów narracji wyznaczają przestrzeń nieograniczoności i niesprawdzalności wojennego doświadczenia, otwierają na wiele kategorii porządkowania świata.

Niniejsza książka jest plonem ogólnopolskiej konferencji naukowej zatytułowanej *Literackie dyskursy na granicy epok. O literaturze polskiej lat 1914–1918 w stulecie wybuchu I wojny światowej*, zorganizowanej przez Katedrę Modernizmu Polskiego na Wydziale Nauk Humanistycznych UKSW w Warszawie tuż przed setną rocznicą wybuchu I wojny światowej. Uczestników konferencji połączyło myślenie o wojnie lat 1914–1918 (na gruncie polskim trwającej praktycznie do roku 1921) jako tej, która w tak istotny sposób zaważyła na XX-wiecznej polskiej świadomości i której przeżycie miało swój tekstualny, niezwykle interesujący wyraz. Autorzy prezentowanych w tym tomie szkiców podejmują problematykę wojennego doświadczenia jako ujawniającego się nie tyle w skali literackiej ekspresji przeżyć – przeżyć, dla których w przedwojennym świecie trudno byłoby znaleźć właściwą miarę – ile poprzez specyfikę relacji o wojennych zdarzeniach, relacji zmierzającej jednocześnie do ich uporządkowania. Autorzy szkiców potraktowali temat konferencji, będący impulsem do naukowego spotkania, jako – z jednej strony – zachętę do przyjrzenia się różnym formom literackiego zapisu wojennych doświadczeń: dyskursowi fikcjonalnemu (np. powieści Kazimierza Przerwy-Tetmajera, Stefana Żeromskiego, Jana Augustynowicza), dokumentalnemu (kronika klasztorna

w Jazłowcu), autobiograficznemu (pamiętniki żołnierzy, dziennik hrabiny Ilki Kunigl Ehrenburg) czy też eseistycznemu (synteza kultury autorstwa Bronisława Chlebowskiego, krytyka i publicystyka literacka Antoniego Mazanowskiego, Stefana Żeromskiego, Juliusza Kleinera, Tadeusza Dąbrowskiego, eseistyka Zygmunta Wasilewskiego), uznając, że w samym wyborze sposobu prowadzenia dyskursu o wojennym doświadczeniu artykułuje się fenomen przeżyć tego czasu. Z drugiej zaś strony, w publikowanych w tej książce opracowaniach ujawnia się jeszcze inna perspektywa myślenia o tekstualnej naturze wojennego przeżycia – perspektywa, która we wszystkich tych wypowiedziach, bez względu na ich formę, każe dostrzec wyraźnie dający o sobie znać nurt refleksji porządkującej i uspojnijającej obraz rzeczywistości. I tak oto okazuje się, że wszystkie te wojenne świadectwa, czy przyjmują one formę literatury wysokoartystycznej, kroniki klasztornej, pamiętnika, dziennika, eseju krytycznoliterackiego, rozprawy historycznoliterackiej lub publicystyki, kształtuje tak naprawdę dyskurs etyczny, w perspektywie którego próbuje się opisać zarówno przeżycia jednostkowe, jak i narodowe, a także w perspektywie którego tworzy się projekty literatury oraz kultury.

Rozważania sprofilowane moralnie i etycznie (rozdzieliwszy je za Kantem i Heglem) zdominowały omawiane w niniejszym zbiorze teksty, ujawniając przede wszystkim to, że wojenne doświadczenia stały się fundamentem rekonstrukcji i/lub dekonstrukcji określonego zestawu wartości. Można powiedzieć, że ujawniły one fakt, iż doświadczenie wojny miało wymiar głęboko poznawczy, stało się okazją do poszukiwania kryteriów moralnych, ale też do ich aksjologicznej weryfikacji. Służyły procesowi ponownego rozpoznawania wartości w ich nowych kontekstach i przez to w jakiś sposób je projektowały. Pozwalały odpowiedzieć na wiele pytań o charakterze tożsamościowym, których istota sprowadza się do przywrócenia jednostce jej społecznego wymiaru, a co za tym idzie – poczucia współodpowiedzialności za wspólnotę duchową (naród). Wojenne wypowiedzi, które spotkały się z zainteresowaniem badaczy, jasno wskazują, że wojna wymaga konkretnych wyborów wartości i postaw przekładających się na kształt teraźniejszości i przyszłości. Świadectwem takiej kompleksowej, ale i syntetycznej rekonstrukcji i dekonstrukcji wyobrażanego kanonu narodowej identyfikacji stały się w bardzo wyraźny sposób wypowiedzi eseistyczne, niezależnie od tego, czy poświęcone były historii literatury polskiej, krytyce literackiej, czy też należały do szeroko rozumianej publicystyki kulturowej i politycznej (wypowiedzi Bronisława Chlebowskiego,

Zygmunta Wasilewskiego, Juliusza Kleinera, Tadeusza Dąbrowskiego, Antoniego Mazanowskiego). W ich świetle okazało się, że krytyczne i etyczne spojrzenie na przeszłość jest jednym z głównych typów wojennej aktywności intelektualnej, które różni jedynie stopień ich upolitycznienia. Wojenne doświadczenie – artykułowane czasem i po wojnie – pozwalało przy tym na odczucie paradoksalnej ambiwalencji między tym, co jednostkowe, a tym, co zbiorowe, i na poszukiwanie w koncepcji narodu swoistej ramy, która odpowiadałaby bieżącym potrzebom praktycznym, a więc przede wszystkim politycznym. Wojenne doświadczenie domagało się także nowych ujęć antropologicznych uwzględniających potrzebę realnej aktywności intelektualisty w czasie wojennego przełomu. Zaprezentowana w niniejszym tomie wojenna publicystyka kulturowa i literacka, ale również beletrystyka czy też wypowiedzi dokumentalne i biograficzne skłaniają do myślenia o wartościach w ich długim trwaniu, przede wszystkim ukierunkowanym na przyszłość, przy założeniu, że niezbędne jest zaangażowanie historyka, krytyka, pisarza w wojenną rzeczywistość, które to zaangażowanie odbywa się również na poziomie wyboru określonej praktyki dyskursywnej posiadającej nacechowanie sytuacyjne. Lektura tekstów fikcyjnych, dokumentalnych i biograficznych dobitnie potwierdziła to, że samowiedza moralna jednostki w wojennych okolicznościach każdorazowo wymaga uwzględnienia perspektywy wspólnotowej (zarówno tej najbardziej lokalnej, jak i tej geopolitycznej), wskazując jednocześnie na największą doniosłość problemu uzgodnienia wartości, które ją utrwalą i/lub konstytuują (czy to odwołując się do przeszłości, „przepisując” historię, jak w przypadku Tetmajera, czy to opisując wojenną codzienność, jak w przypadku hrabiny Ilki Künigl Ehrenburg, autorów żołnierskich pamiętników czy kroniki klasztoru niepokalanek w Jazłowcu).

Jako osobny „dyskurs” etyczny – jak przekonują Autorzy opracowań – można też potraktować w latach wojny biografię pisarza. Wybory artystyczne i polityczne, które dokonywane były w czasie wojny przez Stefana Żeromskiego czy Josepha Conrada, stanowią dla każdego z nich również osobisty epizod, jakim był udział w „wojnie ducha” (określenie „odświeżone” ostatnio przez Macieja Górniego). Określone deklaracje ideowe, polityczne i artystyczne, niekiedy zaskakujące w świetle przedwojennych postaw poszczególnych pisarzy, stają się bardziej zrozumiałe, kiedy ich wojenna biografia zrekonstruowana zostaje w wyniku lektury kompleksowej, odsłaniającej to, co ukryte, co znajduje się pod powierzchnią różnych praktyk dyskursywnych. Musi być to – jak wynika z zawartych

w niniejszym tomie szkiców poświęconych dwóm szczególnym, ale i pod wieloma względami typowym biografiom pisarzy-intelektualistów – lektura uwzględniająca w możliwie szerokim zakresie konteksty: od emocjonalnych (rekonstruowanych na podstawie prywatnej korespondencji) po polityczne (teksty przemówień i wspomnień osób trzecich z wystąpień publicznych), które biografie te ukształtowały, a których nie da się oddzielić od skomplikowanych warunków, w jakich były artykułowane.

Ufamy, że książka, którą oddajemy do rąk Czytelnika, będzie inspiracją do dalszych badań literatury lat I wojny światowej. Wielość problemów wyłaniających się z połączenia różnych obszarów i perspektyw badawczych mobilizuje do stawiania kolejnych pytań i formułowania następnych zadań, które odsłaniają kolejne obszary naszej modernistycznej, ale także post-modernistycznej świadomości.

Redaktorki